

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ РОМАНУ Л. ЛЕОНОВА «ПІРАМІДА»

У статті розглянуто проблему протиборства добра і зла, в центрі якого опинилася родина священника отця Матвія Лоскутова та близькі їй; з'ясовуються особливості художнього трактування Л. Леоновим релігійно-філософських ідей, в основі яких символічно-реалістичне відображення людини і навколишнього світу.

Ключові слова: релігійно-філософський підхід, роман-попередження, конфліктність, божественне і диявольське начала, фантасмагоричні картини.

В работе рассматривается проблема противоборства добра и зла, в центре которого оказалась семья священника отца Матвея Лоскутова и близкие ей; выясняются особенности художественной трактовки Л. Леоновым религиозно-философских идей, в основе которых символично-реалистичное отображение человека и окружающего мира.

Ключевые слова: религиозно-философский подход, роман-предупреждение, конфликтность, божественное и дьявольское начала, фантасмагорические картины.

The work observes the problem of confrontation between good and evil in center of which was the family of the priest Matviy Loskutov and his close; the peculiarities of Leonov's section treating of religious-philosophic ideas based on symbolic-realistic reflection of a person and the world.

Key words: religious-philosophical approach, the novel-warning, contradictory, the divine and devil's beginning, phantasmagoric pictures.

Підсумковий роман-попередження Л. Леонова «Піраміда» досі викликає різноманітні суперечки і питання. Вивчення його здійснюють десятки вчених як в Росії, Україні, так і в інших країнах світу, проте літературознавчий аналіз найбільшого твору письменника-мислителя не є достатньо повним.

Проблеми, підняті автором, актуальні сьогодні і будуть актуальні завжди. Наша розвідка – це спроба шляхом аналізу системи образів роману «Піраміда» ще раз замислитися над вічною проблемою співвідношення в цьому світі добра і зла.

Твір Л. Леонова характеризується планетарним підходом до долі людства як вищого творіння природи. Письменником акцентується увага на філософсько-релігійному аспекті цього питання. Внесення до роману біблійних мотивів порушує думку про найбільшу божественну помилку у створенні людини, ущербність якої пояснюється «слиянням обоюдонесовместимых существей – духа и глины». Філософи твердять, що людські пороки найбільше проявляються в життєдіяльності або «творчості» (М. Бердяєв), що людина, нехтуючи закони, яким підпорядкований Всесвіт, поступово наближає кінець світу. Але, розглядаючи протиборство Добра і Зла (у романі переважає думка, що земний світ в основі своїй є Зло), автор залишає певну надію на відродження життя. Він пом'якшує страшні перспективи гіпотезами про позитивний творчий

потенціал людини, здатної не лише відтворювати минуле, а й передбачати майбутнє і використовувати це передбачення для розумного перетворення природи, поєднуючи володіння нею зі звільненням від пут зайвої наживи. Проте позитивного результату вона може досягти лише за умов зречення пасивного споглядання.

У такому філософсько-релігійному підході до життя виявляється багатовимірність авторського бачення, яке дозволяє виділити три взаємопроникаючих пласти в оповіді, що здебільшого зосереджена навколо членів родини священника Матвія Лоскутова, їх близьких та знайомих: **інтелектуальний** пласт містить у собі філософський підхід до розвитку цивілізації, ролі людини в процесах вільного розумного перетворення світу; **фантасмагоричний**, який дозволяє проникнути в найпотемніші куточки людської душі, стверджує химерність її існування, допомагає виявити критерії вільного вибору між Добром і Злом; **публіцистичний**, що розкриває діалогічність авторської думки, дає можливість сприйняти, споглядати плин роздумів письменника і водночас вступити в суперечку з автором.

Піднятий у романі «Піраміда» спектр проблем, які розглядаються нами на рівні інтелектуального пласта, дозволяє дійти висновку, що Л. Леонов, як і його герої, не займає нейтральної позиції. Його турбують наслідки інтелектуальної і технічної могутності людської цивілізації. Тому, розглядаючи усі можливості

виходу із кризи, Л. Леонов досліджує саму людину, що створює цивілізацію, як істоту ірраціональну, тобто гадану, недоступну для повного розуміння. Він бачить у ній жителя трьох світів – божественного, природного і диявольського, що тісно між собою взаємопов'язані. Так, ангел Димков є представником божественних сил, проміжною ланкою між божественним і природним світами стала Дуня Лоскутова, яка володіє здатністю проникати в інший світ, бачити і сприймати недоступне звичайній людині.

Отець Матвій, Вадим, Єгор Лоскутови, диякон Никон Аблаєв, Никанор Шамін, комісар Тимофій Скуднов, професор Філуметьєв, фінінспектор Гаврилов та ін. перебувають у природному середовищі лише частково, бо вони стикаються та піддаються впливу двох крайніх світів – божественного і диявольського. І цей вплив залежить від того, що в них переважає – Добро чи Зло. Відповідно і керує їхніми переконаннями, думками, вчинками те чи інше середовище (світ). Божественне начало закладене в душах багатьох героїв, які задумуються над причинами бездуховності, жорстокості існуючої реальності і намагаються знайти відповіді на болісні питання сучасності (серед них можна назвати Матвія Лоскутова, Никона Аблаєва, горбуна Альошу та інших).

Зле, диявольське начало вже повністю оволоділо Юлією Бамбалські, у її батька переважає зле начало (повністю перейти на сторону зла він не зміг лише внаслідок своєї смерті). Представники темних сил (Шатаницький, Минтай та інша чортівня) змальовані в дещо іронічному плані, що створює враження бутафорності, яка одурманює людей, скриває за завісою найбільшу небезпеку – повне знищення і вічну темряву.

Таким чином, у романі взаємодіють різні пласти, що створює атмосферу химерності існування людини. Фантазмагоричні картини пронизують твір, виявляючи зашифрованість багатьох положень, вони вбирають у себе все можливе та неможливе, до чого призводить людський розум.

Забезпечуючи співвідношення і взаємопроникнення різноманітних пластів твору, Л. Леонов прагне поєднати інтелектуальний матеріал, який розкриває широту ноосферної свідомості, з художнім провидінням, що створює багатомірність розповіді, багатство асоціацій і підтексту.

Створена в романі-попередженні «модель світу» дає можливість говорити про необхідність генезису Homo sapiens, основу моральності якого становить вільний вибір між Добром і Злом. Письменник стверджує, що дихотомія цих двох сутностей вичерпала себе, бо Зло перевищило свої повноваження. Тому новою формою існування стає інтелект, який в інтерпретації Л. Леонова є продовженням виявлення моральності.

І ось для того, щоб покарати Зло, а також дослідити усі можливості генезису людства, на Землі з'являється посланець з іншого світу – Димков, якого більшість вважає ангелом, він і сам себе так називає.

Перша зустріч із ним відбувається у старо-федосієвській обителі, виникає вона завдяки хворобливій уяві ясновидючої Дуні Лоскутової. І це не випадково, адже, на думку М. Бубера, «людина зустрічає серед

того, що існує та відбувається, те, що стосується її, є істотним для неї... все інше не має сенсу» [цит. за: 4]. Лагідна, чиста душею дівчина, вихована на найкращих традиціях народного гуманізму, мріє відмолити у бога гріхи людства. Її хвороба – це вільний вибір Добра, намагання захистити себе від тоталітарної реальності. Віра Дуні в людство пов'язана не з знанням, а з чуттєвістю. Через те вона не змогла стати добрим наставником Димкова, котрий, незважаючи на свої необмежені можливості, не був повністю готовий до зустрічі з земним світом у зв'язку з конфліктністю суспільного життя. Ще Томас Гоббс зазначав, що людина від природи є істотою егоїстичною, через що й задовільняє свої потреби в боротьбі із собі подібними, а людство приречене на війну всіх проти всіх. Тому Л. Леонов постійно проводить думку, що високий чи навіть цілковитий достаток не здатний вилучити з життя людей протиріччя й конфлікти, які поступово ведуть до всесвітньої катастрофи. Повинні відбутися більш конструктивні зміни у самому суспільстві, які б забезпечили розквіт моральних можливостей особистості.

Конфліктність – то є вічне протиборство Добра і Зла. У романі це представлено, з одного боку, образами отця Матвія Лоскутова, Дуні Лоскутової, Никанора Шаміна, який будь-що намагається відшукати правду, професора Філуметьєва, комісара Тимофія Скуднова, диякона Аблаєва та ангелоїда Димкова; з іншого боку – це цирковий артист Дюрсо, Юлія Бамбалські, кінорежисер Євгеній Сорокін, «корифей науки» Шатаницький, Йосиф Сталін та ін.

Ангелоїд Димков як добре начало Всесвіту в принципі не здатний до доброї дії, бо через незнання потрапляє до корисливих рук. Це дозволяє студенту Никанору Шаміну скласти чорнову концепцію ангельства, відповідно до якої «догматическая безгрешность небесной публики объясняется не какой-то надмирной моралью, а просто по природному верхоглядству они не подозревают о соблазнах и законах смертного бытия, состоящего, главным образом, из обороны себя и присвоения чужого. «Не потому ли при попадании в людской планктон, – с сладострастием отместки подчеркнул Никанор, – они так быстро становятся добычей оборотистых дев или нахрапистых благодетелей!» [3, т. 2, с. 564].

Димкову не зрозуміле поняття «свобода вибору», тому він потрапляє під владу більш «сильних» особистостей, що доводить думку Л. Леонова про панівну роль Зла. Він не міг здійснити себе на самоті, а лише в зустрічі з індивідом, який є носієм певного начала (доброгo чи злогo). Випадковість знайомства з Дюрсо стала одночасно і відчуттям «раптового переляку», що ця людина є чужою усім помислам ангела та Дуні і усвідомленням залежності від певних обставин, навіть якщо вони досить незначні, як у випадку з гудзиком, з допомогою якого старий артист зумів заволодіти волею ангела: «Старик протянул руку и магическим жестом, словно плюнул, ухватился за пуговицу на дымковском пиджаке, отчего тотчас странное оцепенение охватило его владельца» [3, т. 1, с. 194]. На подальше перебування Димкова на Землі

вплинула інтелектуальна кмітлива здатність, укорінена в егоїзмі властолюбного артиста цирку. Це стало початком розбіжності ангелоїда з людством, а також його трагікомічних пригод. Про велику силу Зла свідчить і неспроможність посланця з далеких галактик, який володів даром передчуття, розпізнати негативну сутність Дюрсо, а також його доньки Юлії Бамбалські, жінки, у якій хоча і присутня «сорная гениальность вырождения», та на перше місце висувається холодний практицизм, бажання та необхідність використовувати всіх у власних інтересах, морально глухої до будь-яких почуттів. Її інтелектуальні здібності, які характеризуються кмітливостю і хитрістю, ґрунтуються на необмеженій, короткозорій інформації, а сама вона егоїстична, орієнтована на задоволення своїх матеріальних потреб. Інтерес Юлії до ангелоїда Димкова базувався лише на бажанні «стать матерью последнего героя, который по завоевании глобального господства выйдет на простор провиденциального контроля над вселенной» [3, т. 1, с. 635], тобто стати матір'ю Антихриста. Невдача у планах стати біблійською прабабкою поколінь, яка змальована автором у дещо пародійному плані, привела до необхідності помститися, завдати болю Димкову у найважчий період його життя. І це в ситуації молодій жінки цілком природно, адже майже усьому її близькому оточенню характерний практицизм у відношенні до моралі, що є перевагою злого начала. Та не суджено Юлії Бамбалські зазнати повної насолоди помсти. У фіналі твору зневажений ангел карає коханців (Бамбалські та Сорокіна). «Зловещим жестом и заклятием на каком-то загробном языке ангел в единый мах убрал прочь подаренную приятельнице усадьбу со всей её сказочной начинкой, выкинув перепуганную наугуя чету в необжитую местность с риском серьёзной простуды ввиду наступившего за ночь осеннего похолодания с заморозками кое-где» [3, т. 2, с. 651-652]. Таким чином, Зло знову потерпіло фіаско, незважаючи на підтримку посланця з пекла Шатаницького, який намагався весь час тримати під контролем події, що розгортались навколо Димкова. Протягом усього твору відчувалася його незрима присутність біля всіх людей, які якимось чином могли впливати на долю ангела. І, звичайно, підтримка «корифея невідомих наук» була на боці тих, хто відривав посланця з далеких галактик від добрих справ, творити які він хотів разом із Дунею Лоскутовою. Саме зі злої волі Шатаницького Никанор Шамін спочатку сердився на Димкова за політ на лижах, Дуня не змогла вчасно перепинити ангела в його невпинному «падінні» та розтрачуванні своїх чудових здібностей на недостойні вчинки – забава публіки, а також подарунки Юлії Бамбалські (машина та будинок з усіма витворами мистецтва).

Розглядаючи образ Шатаницького, який виступає реальною протидією як Димкову, так і всьому доброму на землі, деякі критики проводять паралелі з світової літератури, відзначаючи перекличку твору Л. Леонова з «Божественною комедією» Данте, маючи на увазі головним чином роздуми про походження світового Зла, відносини людини, Бога і диявола, майбутнє людства,

а також з такими шедеврами, як «Загублений рай» Мільтона, «Каїн» Байрона, «Фауст» Гете, хоча у Л. Леонова образ сатани дещо приземлений. Окремі ідеї, що звучать у романі «Піраміда» стосовно Шатаницького, перегукуються з такими творами, як «Доктор Фаустус» Томаса Манна, «Брати Карамазови» Федора Достоєвського, давньоруською «Повістю про Саву Грудичина» та іншими чудовими витворами гениальної світової думки [Див. : 2].

Індивідуальний підхід Л. Леонова до образу «корифея» визначається бажанням зменшити його значимість як представника потойбічних темних сил. Неодноразово у творі підкреслювалось, що він «в действительности является не только нынешним резидентом преисподней на святой Руси, но и видным участником знаменитого ангельского мятежа против небесного самодержавия, после началось время, история и люди» [3, т. 1, с. 19]. Вже саме поняття «резидент» дає можливість допустити, що перед нами дрібний чорт, який прагне бути ідейним натхненником злих сил цивілізованого світу, що допомагає наблизити таким чином шлях людства до краху. Намагаючись занапастити якнайбільше людських душ, Шатаницький з появою ангела Димкова спочатку злякався можливих позитивних змін, що можуть настати, якщо дозволити творити добро шляхом підтримки інтелектуально-морального розквіту суспільної свідомості. Бо, як зазначила Н. А. Грознова, «лише силою інтелекту здійснюється на землі зв'язок поколінь і часів, інтелектом скріплено в єдине, неперервне історичний рух і «похід людства до зірок» як до ідеалу суспільного життя» [1, с. 24]. Деспотичному режиму не вигідний цей розквіт. У суспільстві, де діє диктат особи, олігархії чи закону, за допомогою тиранії, насильства, наклепів зводиться нанівець «внутрішній» вимір свідомості, в якому може вкоренитися опір до статус-кво, тобто, коли діє критична сила розуму людини. У такому разі робиться спроба змусити замовкнути й примирити будь-яку опозицію. Л. Леонов показує, що пристосовується до життя лише сіра маса, яка ототожнює себе з тим способом існування, який їй нав'язаний, і в ньому знаходить свій власний розвиток і задоволення, що веде до регресу, виродження людства, перетворення його чи у кумедні фігурки, «с отгибом назад и, видимо, упрочнённой головы, что по условиям подземного обитания не менее важно для землепроходцев в буквальном смысле слова, чем заметное скелетное преобразование применительно к горизонтальному перемещению в тесных тоннельных переходах, а также хитиново-коричневатой панцирности, – безволосого лица, лишенного мимической подвижности, – тоже вряд ли и нужно там у них, в потемках, а также отвердевшие, чуть навькате и уже без малейшей блестинки, хотя – по наследственности в чем-то ещё зрячие, с оттенком индивидуальности человечья глаза, было бы антинаучно предполагать перерождение их в отряд членистоногих» [3, т. 2, с. 355], чи в колонію мислячих грибів, у бурмотінні яких «ясно прослушивались характерные стридулирующие фонемы раннего санскрита» [3, т. 1, с. 21], чи до остаточного його зникнення.

Ось тому Шатаницький, як головний носій злого начала у суспільстві, своїми підступними діями зводить Димкова із Сталіним. Саме ця зустріч з вождем усіх

народів стала кульмінаційним моментом твору, коли читач починає розуміти, що всі шляхи будь-якого зближення ангела з людством остаточно знищені.

Сталін представлений у романі як чужоземець, яким володіють маніакальні ідеї про те, хто ж на нього «зуб точить» та як здійснити корінні соціальні зміни в суспільстві, які б зрівняли всіх, стимулювали хибну свідомість, яка є нечутливою до своєї хибності. «Хазяїн» (як його називає автор) присвоїв собі право розпоряджатися долями людей, для яких приготував не життя, а існування без «похотей и мыслей для продления жизни на земле» [3, т. 2, с. 618]. І в цьому полягає своєрідне диявольське єство Сталіна. Звичайно, з такими експериментами над Homo sapiens не міг змиритися Димков, це означало б остаточною перемогу Зла. Що б він не зробив тепер, все вело його до загибелі, тому і був змушений негайно залишити Землю.

Виникає сумнів, чи дійсно Димков – «ангел», чи може безгрішна істота, яка ще й до того бачить кожну людину наскрізь, отак легко й швидко підкоритись двом зовсім не найкращим представникам суспільства. А як би склалася його подальша доля, якщо б Дюрсо не помер? Образ Димкова досить суперечливий. Його нерішучість у вирішенні багатьох питань могла б призвести до трагічних результатів. Не опинись в останній момент біля нього донька священика Дуня Лоскутова, що тоді б чекало людство? Навіть у фінальній сцені прощання лише за підказкою дівчини було здійснене найбільше благодіяння світу. «Жестом крест-накрест перечеркивая прошлое, она как бы обрубала последние, державшие Дымкова связи:

- Пусть они забудут про вас! – подсказала Дуня.
- Пусть забудут... – властно распорядился Дымков...

– ...все, кроме меня одной! – звеняще, как бы вдогонку крикнула Дуня, торопясь вывести себя за рамки совершившегося повеленья» [3, т. 2, с. 677].

Димков зникає, і, здається, з ним зникає усяка надія на порятунок людства. Але це не може бути кінцем. Л. Леонов проводить думку, що, коли загально-людська криза поглибитися, громадяни, які усвідомлять свою місію стосовно врятування людства, з'являться в тисячах і десятках тисяч місць для того, щоб виконати цю місію. Адже залишилися на Землі і Дуня Лоскутова, і Никанор Шамін, і отець Матвій Лоскутов та інші люди, що є носіями доброго інтелектуального начала. На таку величну місію здатні лише вони, а не «спасителі» на зразок ангела Димкова, Будди чи Христа або диктатори типу Наполеона, Сталіна чи Гітлера. Ці люди об'єднують навколо себе інших, і мережа та зростатиме в загальносвітовому масштабі. Проте лише доброї волі людей виявляється все ж недостатньо з погляду на події, що нині відбуваються. Никанор Шамін у розмові з Вадимом Лоскутовим заявляє: «Нынче нам нужны не крылатые генералы света и тьмы, а некто, способный просто пожалеть находящееся на исходе человечество, и еще третий, которого нет» [3, т. 2, с. 135]. Подібні міркування Никанора співзвучні авторським роздумам і становлять сумну і безперспективну для людства реальність.

Висловлюючи певні сумніви щодо майбутнього людства, Л. Леонов змушує нас задуматися над вічними питаннями буття, переосмислити розуміння добра і зла, їх протиставлення. Відгуки думок письменника апокаліптично оживають і у ХХІ столітті, яке породило чимало складних і драматичних явищ у духовних шуканнях суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грознова Н. Итоги и проблемы изучения творчества Л. Леопова / Н. Грознова // Леонид Леонов. Творческая индивидуальность и литературный процесс / [отв. ред. В. А. Ковалёв, Н. А. Грознова]. – Л. : Наука, 1987. – С. 15–29.
2. Бердников Г. О мироздании и судьбах человеческих / Г. Бердников // Литературная Россия. – 1985. – 31 мая. – С. 14; Овчаренко О. Роман Леонида Леопова «Пирамида» и мировая литература / О. Овчаренко // Наш современник. – 1994. – № 7. – С. 185–192; Якимова Л. Мотив сделки человека с дьяволом в романе Л. Леопова «Пирамида» / Л. Якимова // Роль традиции в литературной жизни эпохи. – Новосибирск, 1995. – С. 146–159 та ін.
3. Леонов Л. Пирамида. Роман-наваждение : [в 2-х т.] / Л. Леонов. – М. : Голос, 1994. – Т. 1. – 736 с.; Т. 2. – 688 с.
4. Больнов О. Зустріч / О. Больнов // Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.